

Kritiek op de mystiek van Foucaults veldwerk

Pieter Wisse

1. gebruiksregels voor een verklaringswet

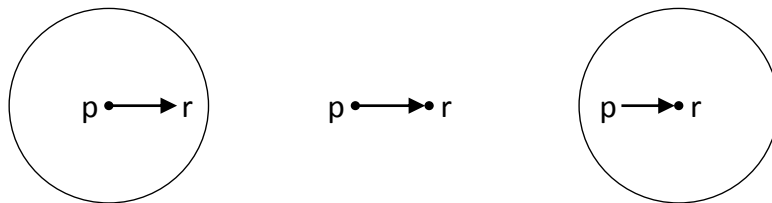
De wet van de toereikende grond is een oproep tot verklaring. Waarom? Dat is de vraag die een nieuwsgierig kind eindeloos wil stellen. Wat gebeurt, geldt als een gevolg. Maar wát is de oorzaak ervan? En heeft dat dan geen oorzaak? Waarom vraagt zo'n typisch kind eigenlijk ... waarom?

Voor een mens gaat het met verklaring om het veroorzaken van een volgende ... oorzaak, dus mikkend op een volgend ... gevolg. Zodra voor hem de tijd van het beoogde gevolg echter voorbij is, heeft de toekomstige oorzaak geen zin meer. Dat is natuurlijk op zijn beurt de ... toereikende grond om niet van grond in absolute zin, maar gekwalificeerd als ... toereikend te spreken. Ipv toereikend zou grond daarom ook passend kunnen heten (lees ook: nodig en voldoende). Een mens neemt tijdig een voorbije oorzaak aan, en vraagt voorlopig niet verder. Die veronderstelde oorzaak verandert in verklaringgrond.

Daar valt niet aan te ontsnappen. Zo heb ik hierboven een exemplaar van zo'n toereikende grond willen invoeren. Dat betreft de aanname waarom het voor o.a. een mens gaat: voordelige opbrengsten met zijn gedrag. Dat lijkt mij evolutionair plausibel, wat ik met voorrang een relevant criterium vind

De wet van de toereikende grond herleidt een gebeurtenis tot enerzijds een pro-agent (onderwerp, subject), anderzijds een re-agent (lijdend voorwerp, object). Er gebeurt iets dóór de pro-agent, waardoor er iets mèt de re-agent gebeurt. Als het ware ertussenin gaat de oorzaak over in het gevolg.

De verhouding tussen pro- (p) en re-agent (r) kan verschillend gedacht zijn. De uiterste mogelijkheden zijn, ruimtelijk grofweg weergegeven, dat 1. er vanuit een punt p invloed op een veld r uitgaat of 2. een veld p invloed op een punt r uitoefent. Ergens daartussen bestaat dan de mogelijkheid van invloed van het ene punt op een ander punt; zie figuur 1.

figuur 1: spectrum van de wet van de toereikende grond.

Voor productieve gedragspraktijk volgens de wet op de toereikende grond moet een mens zich aan een voorwaarde houden. De gebeurtenis die hij wil verklaren, moet hij specifiek genoeg nemen om er dienovereenkomstig verbijzonderd oorzaak resp. gevolg aan te verbinden.

Nota bene, als gebeurtenis (lees ook: verschijnsel) mag daarom op haar beurt géén veld of zoiets (lees bijvoorbeeld ook: ruimte) tellen, met andere woorden een oneindige hoeveelheid, ook nog eens gevarieerde, gebeurtenissen bij elkaar. Dat loopt immers onvermijdelijk uit op herhaalde 'verklaring' dat zo'n veld bestaat in verleden, heden en toekomst, zeg maar als oorzaak en gevolg van zichzelf. Dat verklaart echter niets volgens oorzaak en gevolg, maar blijft steken in de veronderstelde – veranderlijke verzameling – gebeurtenis(sen).

2. methodische basisfout van Foucault

Ook voor de inleiding, hierboven, over de wet van de toereikende grond moet ik (dus) een reden kunnen opgeven. Die luidt dat ik – in Nederlandse en Engelse vertalingen – enkele boeken van de Franse filosoof Michel Foucault (1926-1984) las. Zeker om te beginnen begreep ik er eerlijk gezegd weinig tot niets van. Ja, dat kan aan mijn gebrekkige voorkennis liggen, uiteraard.

Ik kreeg echter alsmaar sterker de overtuiging dat mijn onbegrip op z'n minst gedeeltelijk óók door Foucault is veroorzaakt. Ik stuitte voortdurend op passages waarvan ik vond dat hij het met verklaring niet zo nauw neemt. Onvriendelijker uitgedrukt, vaak staat er flauwekul, nou ja, volgens mij.

Moest ik dan elke passage waarop ik bleef haken, voorzien van kritiek? Dat zag ik als onbegonnen werk. Als ik meen dat er onzin staat, kan ik er onmogelijk iets zinnigs van maken. Hooguit kan ik aanwijzen hoe aannames resp. redeneringen volgens mij niet kloppen. Moet dat dan telkens opnieuw? Trouwens, wat heb ik daar (dan) aan? En zelfs als ik dat allemaal opschrijf en publiceer, wat schieten eventuele lezers ermee op?

Maar ik wilde er toch wat over zeggen. Kon ik wellicht (een) systeem ontdekken in Foucaults beweringen waarvan ik vond en vind dat hij ermee versluiert ipv verduidelijkt? Zou ik daarmee dan het ene (ver)oorzakelijke punt ontdekt hebben van zijn m.i. als onzin samenhangende gevolg(trekking)en?

Ik heb de wet van de toereikende resp. passende grond er bijgehaald, omdat Foucault blijkbaar die regels voor redelijkheid niet kent. Zowel oorzaak als gevolg beschouwt hij als een zgn veld,¹ en dan ook nogeens hetzelfde veld. Dat gaat onherroepelijk mis.

Voor Foucault komen sprekers resp. schrijvers niet (!) in aanmerking als veroorzakers van een zgn uitdrukkingenveld, dus met dat veld als 'hun' gevolg. Waarom niet?

Mijn indruk is dat Foucault het juist opvallend vindt hoezeer een willekeurige spreker zich kennelijk conformeert. Aldus beschouwt hij een spreker niet als veroorzaker, maar, precies omgekeerd, als gevolg, dat wil zeggen onderhevig aan beperkingen e.d. die een andere veroorzaker hem oplegt. Als oorzaak wijst hij naar hetzelfde uitdrukkingenveld dat hem als gevolg was opgevallen.

Met één en hetzelfde uitdrukkingenveld dan wel –ruimte als zowel oorzaak als gevolg biedt Foucault uiteraard geen ... verklaring. Op mij komt het over als een poging tot openbaring. Her en der geeft hij weliswaar ... uitdrukking aan enig besef, dat hij zo'n veld zou moeten ontleden voor methodisch onderscheid (waarop redelijk gebruik van de wet van de toereikende grond rust). Maar meer dan vage suggesties doet hij niet, en hij slikt ze stevast onmiddellijk weer in. Want Foucault veronderstelt voor zijn verhaal zelfs nadrukkelijk het uitdrukkingenveld als duurzame éénheid.

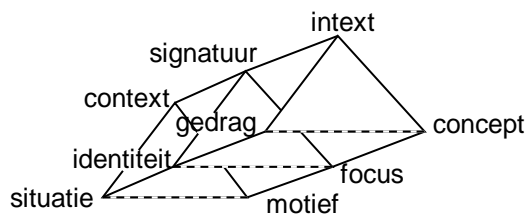
Een theorie die ik meer potentieel voor c.q. als toereikende grond toedicht, schets ik in de volgende paragraaf.² Oh ja, zelf ben ik natuurlijk allesbehalve verheven boven (basis)fouten. Wie ze in mijn werk kan aanwijzen, ben ik dank verschuldigd. Dus ...

¹ De veronderstelling van (een) veld is een kunstgreep voor een natuurkundig toereikende grond, zoals met zwaartekrachtveld. Het is verleidelijk, en was destijds populair, om oorzakelijkheid vergelijkbaar te veronderstellen voor andere verschijnselen die-we-nog-niet-kunnen-verklaren. Maar als de vergelijking niet opgaat, pakt de desbetreffende verklaring zelfs averechts uit. Dat is volgens mij het geval met o.a. Foucaults veldtheorie. In navolging van Arthur Schopenhauer (1788-1860), die sterk nadruk legt op toereikende grond, maak ik allereerst kwalitatief onderscheid volgens oorzaaksoorten; zie o.a. mijn opstel *Multiple axiomatization in information management*.

² Het ontwerp beschrijf ik in *Semiosis & Sign Exchange*, zie daarvoor de hoofdstukken 2 en 4.

3. overgangsverschijselen volgens semiotische dynamiek

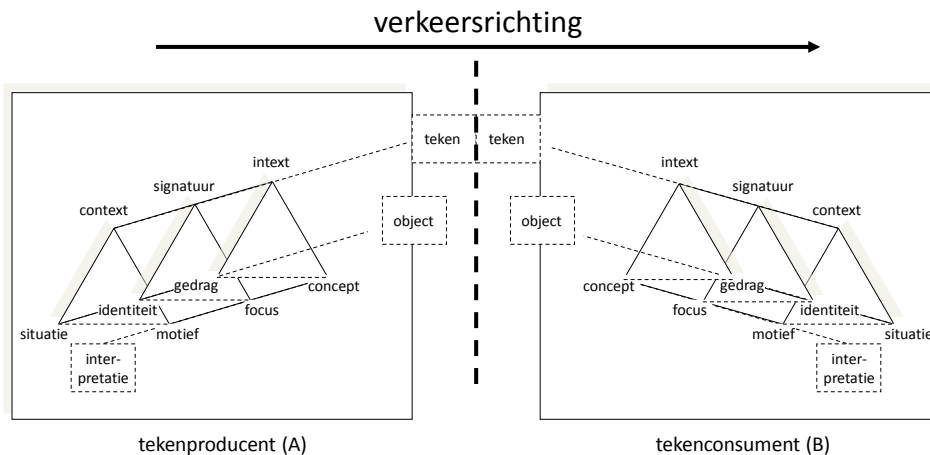
Laat ik beginnen met een mens die iets zegt, of schrijft Hij produceert (dus) een teken (lees ook: uitdrukking). Waarom doet hij dat? Mijn veronderstelling luidt, dat elk teken een verzoek tot inschikkelijkheid is. Als tekenproducent wil hij een gevolg veroorzaken. Daarvoor richt hij 'zijn' teken tot een ander mens (of tot zichzelf). Het gedrag van de ander (of van zichzelf) dat de één met zijn (teken)gedrag veroorzaakt, is het gevolg. Zeg kortweg dat A zich met een teken richt tot B. Hoe maakt A de kans zo groot mogelijk dat B daadwerkelijk voldoet aan zijn 'verzoek' in kwestie? Dat lukt A het best met een beroep op een motief van B. Want in dat geval 'wil' B als het ware (van)zèlf wat A hem via zijn oproep ... wil laten doen.

figuur 2: semiotische enneade.

Volgens het enneadische (grond)schema van semiosis (zie figuur 2) is een motief een interpretatief (lees ook: cognitief) element ter voorstelling van een situatie. Wat A dus vooral moet doen om zijn zin te krijgen, is het schetsen van een situatie waarvan hij verwacht dat B daardoor 'op' een toepasselijk motief komt. Qua teken is dat de bijdrage van context. Met een (zeer) beperkt tekengedeelte, een signatuur, bedoelt A de aandacht van B (verder) te sturen: focus. Dat is een interpretatief element ter identificering van een object in de voorgestelde situatie.

De combinatie van focus en motief bepaalt een concept. Volgens dat concept vormt B op zijn beurt gedrag. Als dat een teken is, geldt vervolgens dus voor B wat hierboven over A verklaard staat, enzovoort. Het basisschema voor tekenverkeer is daarom zgn dia-enneadisch, ofwel een stelsel met twee enneaden; zie figuur 3.³

figuur 3: dia-enneadisch tekenverkeer.

In de semiotische enneade komt besef tot 'uitdrukking' dat juist tot en met het allerkleinste detail verklaring nodig is van overgangsverschijselen. Foucault lijkt dat te ontwijken. Maar dat kan natuurlijk niet, zodra hij uitdrukking oppert als verschijnsel. Door een

³ Overgenomen uit *Dia-enneadic framework for information concepts*.

uitdrukkingenveld als zelfstandig verschijnsel te beschouwen zijn het prompt géén ...
uitdrukkingen meer die hij beschouwt.

Ja, ‘we’ begrijpen nog altijd nauwelijks wat-er-gebeurt door, met tekens. Waaròrn iemand een teken voortbrengt, dat iemand (anders) dan als teken opvat, hoe zo’n teken overgaat tot gedrag e.d. ... Dergelijke vragen geven de richting aan waarin we verder moeten zoeken naar toereikende grond. De semiotische enneade vind ik alweer een behoorlijke stap. Hierboven heb ik die enneade slechts ruw geschetst, maar dat lijkt me voldoende om het contrast met Foucaults ideeën te laten uitkomen.

4. velden zonder wegen

Foucault denkt kennelijk nog in de – overigens opmerkelijk jonge – traditie dat wetenschappelijkheid, zeg ook maar objectiviteit, abstractie vergt van (het) subject. Hij ziet zulke objectiviteit veranderlijk, waardoor dat voor hem een gevolg is om (dus) oorzakelijk te verklaren. Zo vestigt hij exclusieve aandacht op gesprek (Frans: discours)⁴ en⁵

in analysing discourses themselves, one sees [...] the emergence of a group of rules proper to discursive practice. These rules define [...] the ordering of objects.

Het zijn volgens Foucault gesprekspraktijken die⁶

systematically form the objects of which they speak.

Dat vind ik dus onzin. Dergelijke praktijken kunnen niet spreken, enzovoort. Dat kan alleen een individuele ... spreker, bijvoorbeeld een mens. Kortom, met de aansporing dat⁷

we must oust those forms and obscure forces by which we usually link the discourse of one man with that of another[.]

leidt Foucault allereerst zichzelf op een dwaalspoor. Wat iemand – niet – zegt, is afhankelijk (lees ook: afgeleid) van zijn ervaring van (de) situatie en hoe hij daarin tekengewijs, dwz met een verzoek tot inschikkelijkheid, voor zichzelf – geen – verandering in wil brengen. In plaats van⁸

to throw off the last anthropological constraints[.]

laten zich menselijke beperkingen nu eenmaal niet loochenen door ... mensen. Door zijn reductie verliest Foucault juist zicht op – verband tussen – oorzaken en gevolgen. Een situatie is altijd een leefsituatie, met subjectieve ervaring van dien. Voor optimalere samenleving zijn doorgaans juist verschillende gedragingen van ‘deelnemers’ gewenst resp. noodzakelijk. Ofwel, dat ‘past’ omdat ze er verschillende (!) objectiveringen op na houden. Voor een zgn praktijk zijn daarom verschillen zeker netzo kenmerkend als overeenkomst van objectbegrippen. Daarbij moet (een) praktijk, zeg ook maar (sub)cultuur, opgevat zijn als een sociologische verdichting, dwz een sterk verkorte aanduiding van onderling afhankelijke gedragingen ‘in’ allemaal subjectieve leefsituaties met relevante verschillen van dien. Als

⁴ Voor Foucaults oorspronkelijke term (discours) heb ik in het Nederlands de m.i. gewoonste woordenboekvertaling genomen (gesprek). In Foucaults context verkrijgt gesprek een dienovereenkomstige, inderdaad nogal afwijkende betekenis. Dat blijkt voor vertalers vaak aanleiding om een andere term te gebruiken, om daarmee als het ware directer die gewijzigde betekenis te vangen, bijvoorbeeld vertoog. Maar in vertaling is toch netzogoed context aan de orde? Die ‘maakt’ in dit geval in het Nederlands van gesprek dan de passende betekenis. Hoe Foucault gesprek opvat, voor zover ik begrijp, vind ik trouwens vooral verspreking ...

⁵ M. Foucault, *The archaeology of knowledge*, p. 49.

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.*, p. 22.

⁸ *Ibid.*, p. 15.

sociaal leefwezen ‘leert’ een mens omgang in/met verhoudingen. Dat gebeurt van meet af aan en over en weer met verzoeken tot inschikkelijkheid, zodat het maar moeilijk opvalt hoe door-en-door subjectief – veranderlijke – objectiveringen zijn. Dat vind ik – vooralsnog – de redelijkste verklaring op de vraag⁹

how is it that one particular statement appeared rather than another?

Wat mij betreft geldt niet dat¹⁰

discourse [...] is [...] the locus of emergence of concepts[.]

maar moeten we dat in inherent subjectieve semiosis zoeken. In dat verband leidt elk streven naar het sowieso onhaalbare doel slechts àf¹¹

to free the history of thought from its subjection to transcendence[, ...] to cleanse it of all transcendental narcissism[.]

Wie is er nu narcistisch? Overgangen zijn onvermijdelijk voor wie – een concept als – uitdrukking aan de orde stelt. Foucault probeert het allemaal in het ene uitdrukkingenveld te proppen, maar dat lukt natuurlijk niet.

Volgens de semiotische enneade is een concept (lees ook: begrip) een interpretatief element, subjectief dus, dat voor het subject in kwestie het gedrag be-tekent van een gesitueerd object. Het is als sociologische reïficatie een misvatting om objectief te associëren met noodzakelijke overeenkomst van begrip. Wat telt zijn gedragsverschillen, met gedrag als objectief element. Er kan door samenhang voor- resp. nadeel ontstaan. Doordat Foucault verlangt dat¹²

[o]ne remains within the dimension of discourse[.]

ziet hij zich genoodzaakt tot m.i. verdere gekunstelde veronderstellingen. Zelf blijkt Foucault overigens reeds verre van gerust. Zo betreurt hij m.i. terecht zijn¹³

inadequate methodological control[.]

Het principiële verschil tussen Foucaults opvatting en de mijne is, nogmaals, dat Foucault volgens mij zoekt naar regels waar ze domweg niet bestaan. Er is helemaal geen uitdrukkingenveld met eigen gedrag. Om dat er desondanks van te maken, geeft hij dat veld alsmear puntiger eigenschappen resp. benoemt zoiets als externe elementen die er op hùn beurt op werken, zoals¹⁴

authorities of emergence, delimitation, and specification.

Met Foucault ben ik het eens, dat een individueel mens evenmin compleet eigen gedrag vertoont. Wat mij betreft slaat Foucault echter dóór in zijn ontkenning van¹⁵

the sovereignty of the subject of the exclusive and instantaneous right to [changing discourse].

Anders dan Foucault wijs ik als verklaringmogelijkheid echter tevens het andere uiterste àf, dat van een zelfvoorzienend veld.

De oorzaak van een menselijke gedraging is steeds de mens-in-situatie. Een mens beschikt daartoe over het – veranderlijk – vermogen tot focus: gemotiveerde begripsbepaling. Dat gevolg is veroorzaakt door voorafgaande toestanden van object en subject met hun

⁹ *Ibid*, p. 27.

¹⁰ *Ibid*, p. 62.

¹¹ *Ibid*, p. 203.

¹² *Ibid*, p. 76.

¹³ *Ibid*, p. 64.

¹⁴ *Ibid*, p. 44.

¹⁵ *Ibid*, p. 209.

overgankelijke ontmoeting in – zoals ik dat zie – enneadische semiosis. Onder de noemer van veld zoekt Foucault echter buiten het subject naar¹⁶

regularity for various positions of subjectivity.

If I suspended all reference to the speaking subject, [...] my aim was to show what the differences consisted of, how it was possible for men, within the same discursive practice, to speak of different objects, to have contrary opinions, and to make contradictory choices[.]

Maar als het subject verdwijnt als (f)actor, zijn het dan nog wel “opinions,” “choices” e.d. die tot uitdrukking komen? Dat lijkt mij niet.

Ik zou niet weten of semiosis al dan niet volgens regels verloopt. Ik acht het zelfs de vraag of het zinvol is om ernaar te zoeken. Wanneer semiosis inderdaad zó subjectief is, en altijd anders, biedt een schema met zoiets als metaregels dan niet het optimum van inzicht? In elk geval beschouw ik de semiotische enneade als zo'n (basis)schema¹⁷

that would account for the successive or simultaneous emergence of disparate concepts [... as] the common system of their formation[.]

Foucault blijft proberen, wat mij betreft vergeefs, om van de nood een deugd te maken door uit te gaan van¹⁸

the existence of those somewhat strange, somewhat distant figures that I have called discursive formations[.]

Dat doet hij¹⁹

out of methodological rigour[.]

Maar hoe zit dat dan met²⁰

an immense density of systematicities, a tight group of multiple relations[?]

Hij blijft suggereren dat er velden, formaties, groepen, relaties zijn ..., maar welke? Mijn idee is dat bedoelde consistentie, die ik overigens onmogelijk kan ontdekken, zelfs averechts uitpakt zonder nodige en voldoende relevantie. Nota bene, omwille van “methodological rigour” beweert Foucault dat hij²¹

ha[s] ceased to accept as a principle of unity [...] the situation of the speaking subject (with the context and the psychological nucleus that characterize it)[.]

Foucault houdt zichzelf op een dwaalspoor door te zoeken naar een eenheidsbeginsel, terwijl er methodologisch consistent(er) pas wat valt te verklaren volgens – zoiets als – een verschilbeginsel. Daardoor verdwijnt het ideaal van eenheid, en kan plaats maken voor het pragmatisme van verschillen-in-samenhang.

Voor zover ik kan nagaan, spreekt Foucault hiermee zichzelf ook tegen. Hij stelt immers erop uit te zijn²²

to specify the different concepts that enable us to conceive of discontinuity[.]

Door een veld te veronderstellen veralgemeniseert hij invloed. Wèg zijn oorzakelijk relevante verschillen. Als zodanig verklaart hij met uitdrukkingenveld wat hij een kennisveld (Frans: epistémè) noemt, ofwel de – opvallende – overeenkomst tussen gebezigde objecten en (hun)

¹⁶ *Ibid*, p. 55, p. 200.

¹⁷ *Ibid*, p. 56, p. 64.

¹⁸ *Ibid*, p. 79.

¹⁹ *Ibid*.

²⁰ *Ibid*, p. 76.

²¹ *Ibid*, p. 79.

²² *Ibid*, p. 5.

begripen. Daarvoor ligt een sociologische verdichting inderdaad voor de hand. Maar, rara, hoe verandert zo'n veld? Met regels loopt het kennelijk niet zo'n vaart, want Foucault stelt het voor als²³

a system of relations that is not 'really' given or constituted *a priori*[.]

Daarvoor komt voor hem wèl in aanmerking²⁴

a kind of *preconceptual* level, the field in which concepts can coexist and the rules to which this field is subjected.

Maar, eh, komt het opperen van nòg maar eens een veld, en al helemaal door het vóór- ofwel praktisch ònbegrijpelijk te noemen wat er gebeurt, niet neer op èxtra verdoezeling? Staat er feitelijk dat Foucault geen flauw idee heeft?

Mijn verklaring luidt zowat òmgekeerd. Nee, het is m.i. niet zo dat²⁵

the rules of formation [...] operate [...], according to a sort of uniform anonymity, on all individuals who undertake to speak in this discursive field.

Het is daarentegen een subject dat zich gedraagt, inclusief voortbrenging van tekens. Als zoiets als een metaregel – principieel, dus – geldt, dat zijn gedrag situationeel verbijzonderd is.

De onderlinge afstemming van verschillende subjecten kan gemakkelijk de schijn van overeenkomst wekken. Wie ter verklaring van vermeende overeenkomst naar een oorzaak zoekt, komt dan gauw uit bij iets supra-individueels, dwz “a sort of uniform anonymity.” Dat verklaart echter netzo weinig als het etiket veld, laat staan een verwijzing naar zowel voor als achter voortschrijdend gedachte reeks velden. Waar Foucault ontdekt dat een toereikend veronderstelde grond bij nader inzien geen soelaas biedt, schakelt hij een veld(je) bij.²⁶

[I]f there really is a unity, [...] for elements] it resides, well anterior to their formation, in the system that makes possible and governs their formation.

Het kan zijn dat ik Foucault helemaal verkeerd begrijp, maar methodisch doet hij aldus precies wat hij elders m.i. terecht bekritiseert:²⁷

Discourse must not be referred to the distant presence of the origin, [...] i.e.] appeal[ing] to the themes of endlessly withdrawing origin and an inexhaustible horizon[.]

Zoals ik (een) horizon opvat, is (daarom) pragmatisch: de stelregel voor toereikende grond. Voor toereikendheid moet de veronderstelde grond verschillen van ‘zijn’ gevolg.

Het lijkt alsof Foucault beseft dat hij niet kan doorgaan met lineaire aaneenschakeling van velden. Als uitweg probeert hij het vervolgens met een cirkel(redenering):²⁸

[W]e seek the rules of [discourse's] formation in discourse itself.

Pfff. Foucault raakt alsmaar verder in de knoop. Doordat hij zich geen houvast gunt buiten (het) gesprek, is het onvermijdelijk dat hij²⁹

the statement as a specific and paradoxical object

moet gaan zien. Met andere woorden, hij heeft er eigenlijk géén verklaring voor. In enkele passages komt Foucault dicht bij toegeven dat hij maar wat aanrommelt.³⁰

²³ *Ibid*, p. 54.

²⁴ *Ibid*, p. 60.

²⁵ *Ibid*, p. 62.

²⁶ *Ibid*, p. 72.

²⁷ *Ibid*, p. 25, p. 62.

²⁸ *Ibid*, p. 79.

²⁹ *Ibid*, p. 105.

[I]n its own regularity – a regularity that I have not yet succeeded in mastering – [...] I am not developing here a theory, in the strict sense of the term[.]

I have [...] appealed to a whole apparatus, whose sheer weight and, no doubt, somewhat bizarre machinery, are a source of embarrassment.

I not only admit that my analysis is limited, I want it so; I have made it so.

We must ask ourselves what purpose is ultimately served by this suspension of all the accepted unities, if, in the end, we return to the unities that we pretended to question at the outset.

Dat weerhoudt hem echter niet ervan om tegenstrijdigheden te blijven vermelden in pogingen om toereikende grond te bereiken. Enkele voorbeelden:³¹

The statement is neither visible nor hidden.

The discursive formation is [...] a distribution of gaps, voids, absences, limits, divisions.

[C]ontradictions are [...] objections to be described for themselves[.]

[W]hat we are concerned with here is [...] to maintain [discourse] in its consistency, to make it emerge in its own complexity.

The analysis of statements [...] avoids all interpretation[.]

Met een uitdrukking verondersteld als een gebeurtenis meent Foucault dat³²

the philosophy of event should advance in the direction, at first sight paradoxical, of an incorporeal materialism.

Daar is niets paradoxaals aan, maar beschouw ik als een teken van wanhopig tasten naar grond. Nee, Foucault slaagt er niet in³³

to overcome certain preliminary difficulties[.]

integendeel. De dynamische systematiek van dia-enneadisch tekenverkeer vind ik een beter figuur slaan.

literatuur

Foucault, M., *The archaeology of knowledge*, Pantheon Books, 1972, oorspronkelijk verschenen in het Frans in 1969, Engelse vertaling door A.M. Sheridan Smith.

Foucault, M., *The discourse on language*, zie *The archaeology of knowledge* voor uitgave, oorspronkelijk verschenen in het Frans in 1971, Engelse vertaling door A.M. Sheridan Smith.

Wisse, P.E., *Semiosis & Sign Exchange: design for a subjective situationism, including conceptual grounds of business information modeling*, Information Dynamics, 2002.

Wisse, P.E., *Multiple axiomatization in information management*, in: *PrimaVera*, working paper 2002-6, Universiteit van Amsterdam, 2002.

Wisse, P.E., *Dia-enneadic framework for information concepts*, website van auteur, 2003.

6 februari 2015, webeditie 2015 © Pieter Wisse

³⁰ *Ibid*, p. 114, p. 135, p. 158, p. 28.

³¹ *Ibid*, p. 109, p. 119, p. 151, p. 47, p. 109.

³² In dezelfde band als waarin *The archaeology of knowledge* (pp. 3-211) door Pantheon Books in 1972 uitgegeven is, staat Foucaults opstel *The discourse on language* (pp. 215-237) opgenomen. Dit citaat is uit dat opstel afkomstig, p. 231.

³³ *Ibid*, p. 210.